

א מבוא

ב־27 בספטמבר 2020 יצא צבא אֶזְרַיִג'אן למבצע "אגרוף הברזל" (דְּמִיר יוּמְרוּק אֶמֶלִיִּיֻיַּטִּי – Damir yumruq əməliyyatı) – מתקפה כוללת לתוך חבל נְגוֹרְנוֹ-קֶרֶב, בו הייתה קיימת מאז סיום המלחמה הראשונה באזור, ב־1994, מדינה אֶרְמֶנִית עצמאית שכינתה עצמה אֶרְצֶךְ. כעבור 44 ימים, בבוקר 10 בנובמבר 2020, הופסקה הלחימה לאחר שהושג הסכם בתיווך רוסי בין אֶזְרַיִג'אן, אֶרְמֶנִיה ואֶרְצֶךְ.

במהלך המלחמה כבש צבא אֶזְרַיִג'אן בערך שליש משטח אֶרְצֶךְ, ואיים לכבוש שטח נוסף, אולי את כולה. הסכם הפסקת המלחמה היה למעשה הסכם כניעה של אֶרְצֶךְ ואֶרְמֶנִיה, והועבר בו לידי אֶזְרַיִג'אן בערך שליש נוסף מהשטח שהיה של אֶרְצֶךְ ביום ייזום המלחמה על-ידי אֶזְרַיִג'אן ובמועד הפסקת האש עדיין היה בידי האֶרְצֶכִים. בסופו של דבר, בגלל תוצאות המלחמה, איבדה אֶרְצֶךְ כשני שלישים משטחה. במהלך המלחמה יותר מחצי מאוכלוסייתה ברחה לאֶרְמֶנִיה, ולא כולה חזרה אחרי שהסתיימה המלחמה.

בפועל הלחימה פסקה באופן מוחלט רק לזמן קצר, ואז התחדשה בעצימות נמוכה בגבולות החדשים, כפי שהיה גם לפני המלחמה, מאז הסכם הפסקת האש שסיים את מלחמת נְגוֹרְנוֹ-קֶרֶב הראשונה ב־1994. במהלך שלוש השנים הבאות נהרגו ונפצעו עשרות לוחמים ואזרחים נוספים משני הצדדים. בחלק מהמקרים הצליחו האֶזְרִים לנגוס פיסות קטנות נוספות של שטח באֶרְצֶךְ וגם באֶרְמֶנִיה. ב-19 בספטמבר 2023, שלוש שנים פחות 8 ימים אחרי תחילת מלחמת נְגוֹרְנוֹ-קֶרֶב השנייה, פלש צבא אֶזְרַיִג'אן אל השטח שנותר בידי האֶרְמֶנִים. הישגיו היו מצומצמים, אבל למחרת נכנעה מדינת אֶרְצֶךְ. בימים הבאים האוכלוסייה כולה ברחה לאֶרְמֶנִיה ומדינת אֶרְצֶךְ חדלה למעשה מלהתקיים. מאז מאיימת אֶזְרַיִג'אן לפלוש לחבל סִיוֹנִיק באֶרְמֶנִיה גופא והתרחשו מספר תקריות בין צבא אֶזְרַיִג'אן לבין צבא אֶרְמֶנִיה בגבול. חבל זה מפריד בין דרום נְגוֹרְנוֹ-קֶרֶב לבין מחוז נְחִצ'ִיבֶאן האֶזְרִי. חיבור יבשתי ישיר של נְחִצ'ִיבֶאן לאֶזְרַיִג'אן היא כנראה המטרה האֶזְרִית.

א השם אֶרְצֶךְ מקורו בשם של אחד המחוזות בממלכת אֶרְמֶנִיה העצמאית בעת העתיקה. האֶרְמֶנִים המשיכו להשתמש בשם זה גם אחרי שאיבדו עצמאותם לתקופות ממושכות וחיו תחת כיבוש פרסי (שכינו את האזור קֶרֶב – 'הגנים השחורים'). האזור נכבש מידי הפרסים על ידי הערבים עם התפשטות האיסלאם בראשית ימי־הביניים, אחר-כך על ידי הטורקים (האֶזְרִים הם עם טורקי) ולבסוף על ידי הרוסים. בין ובין היו תקופות קצרות של עצמאות אֶרְמֶנִית שלפעמים כללו ולפעמים לא כללו את אזור אֶרְצֶךְ. השם המוכר יותר, נְגוֹרְנוֹ-קֶרֶב (קֶרֶב ההררית) הוא השם הרוסי שניתן לאזור והוא כנראה תרגום של השם הטורקי/אֶזְרִי – דְּכִלִּיק קֶרֶב.

המחקר ממוקד בפן הצבאי של המלחמה, וסוגיות מדיניות יוזכרו רק ברקע. עם זאת, יש לזכור שמהלכים מדיניים (בעיקר ניסיונות של גורמים שונים לשכנע את היריבים להפסיק את הלחימה) התרחשו כל העת.

חקר הפן הצבאי של המלחמה נתקל בבעיות מספר אשר בגינן תחומים שונים עדיין מעורפלים. הסיקור העיקרי של הפן הצבאי של המלחמה התמקד בהפעלת כטמ"מים (כלי טיס מופעלים מרחוק) על ידי אֶזְרָבֵיג'אן, ויצר עיוות מסוים בהצגת אופן התנהלות המלחמה והלקחים הצבאיים המקצועיים שאפשר וצריך להפיק ממנה. כפי שמרמז שמו של הספר, **לא על הכטמ"ם לבדו**, המחקר הנוכחי מנסה לאזן עד כמה שאפשר את ההטיה הזו, וכולל:

- הצגה תמציתית של הרקע המדיני למלחמה כולל שורשיה העתיקים, הקרובים בזמן והמיידיים.
- תיאור וניתוח של השטח כדי להבין את השפעתו על מהלכי המלחמה הן על ניהול המערכה בכללותה (בחירת כיווני המאמצים), והן על ניהול הקרבות בגזרות השונות לפי מאפייני השטח השונים.
- תיאור וניתוח של הצבאות היריבים – סוגיה בעייתית עקב מיעוט המידע בכלל והמידע האמין בפרט.
- תיאור וניתוח של המהלכים הצבאיים בכללותם – עקב הגרסאות הסותרות, העיוותים המכוונים של המידע שפרסמו היריבים על המתרחש, במקום להציג תיאור ברור וחד משמעי, ייאלץ תיאור המהלכים להציג את הגרסאות ולנסות להעריך מי מהן קרובה יותר למציאות.
- לأחר תיאור המהלכים אציג לעומק שלוש סוגיות של מאפייני הפעלת כוחות מסוגים שונים במלחמה:

1. מאפייני הפעלת הכוח האווירי במלחמה תוך מיקוד בהפעלת הכטמ"מים, והבחנה בין המציאות ובין התדמית שנוצרה סביב סוגיה זו.
2. מאפייני הפעלת הכוחות הקרקעיים – טנקים, רגלים, הנדסה וארטילריה. בסוגיה זו התפרסם רק מידע מועט, והתיאור והניתוח יתבססו על הפקת המרב שאפשר מהרמזים המילוליים, קטעי סרטונים וצילומים רשמיים שפרסמו דוברי הצבאות היריבים וקטעי סרטונים וצילומים שפרסמו חיילים שצילמו עצמם ואת המתרחש סביבם במהלך הלחימה.
3. מאפייני הפעלת הכוחות המיוחדים.

בעיית המקורות

הבעיה המרכזית בפענוח ההתרחשויות במלחמה היא איכות המקורות. לכאורה הדבר אינו מפתיע – מלחמה היא פעילות מסובכת רבת משתתפים, שכל אחד מהם רואה רק נתח קטן מהמתרחש. יתר על כן, המלחמה מתנהלת בסערת רגשות שמקשות על זכרונם של בני אדם לקלוט את האירועים שהם חווים ולארגן אותם בצורה מסודרת, ולכן תמיד תהיינה סתירות בין עדויות וחלקי מידע חסרים. כמו כן, במהלך מלחמה היריבים מתאמצים לשמור על ביטחון כוחותיהם באמצעות ערפול מכוון של המידע ואפילו פרסום מידע מסולף. אף כי תופעות אלה קיימות בכל מלחמה, במלחמה זו התעלו היריבים על המקובל בכל הקשור להסתרה, ערפול וסילוף המידע, ודאגו לצמצם את יכולתם של גורמים מצד שלישי לגשת ולבחון את הדיווחים שלהם.

מקור המידע העיקרי, הכמעט בלעדי, הוא הדיווחים הרשמיים של הצבאות היריבים, ואלה רצופים בהטעיות מכוונות² ובסתירות מהותיות – הן פנימיות (אותו מקור דיווח דברים שונים במועדים שונים, באופן שמעיד על סילוף מכוון)³ והן זה מול זה (כל צד הציג מציאות שונה על שהתרחש). זאת נוסף על אי הדיוקים הטבעיים הנובעים מטבעה המבולבל והמבלבל של תופעת המלחמה.

האֶזְרִים הרשו לכתבים מטעמים לבקר בחזית, אבל שלטו בדיווחיהם. לכתבים זרים לא ניתנה גישה חופשית לאזור הקרבות; האֶזְרִים הרשו רק במשורה, לכן

ב אחרי המלחמה התפטר המפקח של משרד ההגנה האֶזְרִי עקב כעסו על ממשלת אֶזְרִי. בנאום ההתפטרות הוא אמר, בין היתר: "אחד מתפקידי מרכז המידע של משרד ההגנה היה להטעות את האויב. אולם יש אמת-מידה אחת לדיווחים אלה: אסור שהשקר יחרוג מ-30% מהדיווח. המידע שהפיץ משרד ההגנה של אֶזְרִי היה 100% שקר." יצוין שלקצין יש 'חשבון-אישי' עם הממשלה הנוכחית כי פוטר ממשרת ראש המטה הכללי של צבא אֶזְרִי ב-2018. לפי-כך, כנראה הוא מגזים, אבל הטענה שלו בהחלט מאפיינת את איכות הדיווחים. ביקורתו על השקרים היא שהם נועדו להטעות את האויב ובפועל הטעו את האֶזְרִים והאֶזְרִים – בסיום המלחמה הציבור במדינות אלה לא הבין מדוע נכנעים לאויב לאור המצב הטוב שהוצג בפרסומים הרשמיים. ראו:

"Movses Hakobyan reveals military secrets about Armenia's defeat", Vestnik Kavkaza, 19 November 2020, <https://vestnikkavkaza.net/news/Movses-Hakobyan-reveals-military-secrets-about-Armenia-s-defeat.html>

ג כך, למשל, דוברו של נשיא אֶזְרִי טען, שבתגובה להפגזות אֶזְרִיות על יישובים אֶזְרִים האֶזְרִים יפגזו את העיר האֶזְרִית גֶגֶנ'ה עד כדי כך ש-"אפילו ארכיאולוגים לא יוכלו למצוא אותה" [https://www.1lurer.am/en/2020/10/05/A-few-more-days-and-even-archaeologists-\(will-not-be-able-to-find-the-place-of-Ganja-Poghosyan/328058](https://www.1lurer.am/en/2020/10/05/A-few-more-days-and-even-archaeologists-(will-not-be-able-to-find-the-place-of-Ganja-Poghosyan/328058)

ולמחרת טען באותה מידה של תוקף שהאֶזְרִים אינם נוהגים לירות על "מטרות שאינן צבאיות" [https://gagrule.net/armenia-and-artsakh-deny-misinformaton-about-baku-tbilisi-\(-ceyhan-operation](https://gagrule.net/armenia-and-artsakh-deny-misinformaton-about-baku-tbilisi-(-ceyhan-operation)

אם כי אמירה זו נאמרה בתגובה לטענה אֶזְרִית שצבא אֶזְרִי ירה לעבר צינור הנפט הבינלאומי בצפון אֶזְרִיג'אן, אז אולי בעיניו עיר אזרחית היא מטרה צבאית...? בכל מקרה, האֶזְרִים ירו מספר טילים לתוך העיר, אם כי בודאי לא כמות שמסוגלת למחוק אותה מעל פני האדמה ובטח לא להפכה לממצא ארכיאולוגי.

רוב הדיווחים של הכתבים הזרים מתייחסים לא לקרבות עצמם אלא למתרחש בעורף האזרחי. אצל האֶרְצֵכִים היו כתבים זרים רבים, אבל גם דיווחיהם באו בעיקר מהעורף, למעט כמה חריגים – בעיקר כתבים מרוסיה שהיה ידוע מראש דיווחיהם יהיו אוהדים לאֶרְצֵכִים. לפיכך קשה לבחון אמינותם של תיאורים שונים שהתפרסמו במקורות משניים. שני הצדדים פרסמו תיעוד מצולם, אבל תיעוד זה נועד לשרת את המסרים הרשמיים ויצר הטיה בפרשנות של משקיפים שונים – כמו באֶמְרָה הותיקה, המשקיפים חיפשו את המטבע שאבד (מה קורה) רק מתחת לפנס הרחוב (הצילומים המעטים והמוכוונים שפורסמו על ידי הצבאות).

בחודשים לאחר סיום המלחמה התפרסם מידע נוסף – חיילים שהשתתפו פרסמו סרטונים קצרים שצילמו במצלמות של טלפונים ניידים (מעט לחימה ויותר חברותא בין קרבות), או שרואינו בתקשורת על חוויותיהם האישיות. מידע השתחרר אגב־אורחא (למשל פרסום הענקת עיטורי גבורה שחשף מעורבות כוחות אֶרְמֶנִים במלחמה בהיקף שהוכחש במהלך המלחמה). אולם, גם במצטבר מדובר רק בריסי מידע משלימים ואין בהם יותר מהצצות חטופות על אירועים נקודתיים. רבים מפרסומים חושפניים אלה נמחקו אחרי זמן קצר ולכן יש להניח שהיו נוספים שכותב המחקר הנוכחי החמיץ.

מסיום המלחמה שני הצדדים שחררו מעת לעת דיווחים מעודכנים על שהתרחש – אם כי ככל שחולפות השנים מספר הפרסומים הללו פוחת. לפעמים דיווחים אלה משנים מהותית דיווחים שפורסמו בזמן המלחמה – אם משום שכעת כבר אין צורך ב"סיפור" ההוא ששווק במסגרת שמירת ביטחון המידע או מאבק התודעה ובעת רוצים לספר מה באמת קרה, ואם משום שיש כעת עניין להציג אחרת את מה שקרה לא בהקשר של האמת ההיסטורית אלא כדי להשפיע על התרחשויות עכשויות ולכן המידע החדש לא בהכרח אמין יותר מזה שפורסם במהלך המלחמה. למשל, בפרוץ המלחמה האשימה אֶרְצֵיג'אן את אֶרְצֵיג'אן בייזום תקרית אש גדולה שמבצע המתקפה האֶרְצֵי היה רק מתקפת נגד רבתי לה; כעשרה חודשים אחרי המלחמה סיפר נשיא אֶרְצֵיג'אן, אֵילֶהם אֶלִיב, בראיון עיתונאי, שלמעשה המלחמה הייתה יוזמה של אֶרְצֵיג'אן, שהוא החליט עליה לאחר שנאש מלהשיג את מבוקשו – החזרת האדמות שנגזלו מאֶרְצֵיג'אן במלחמת נְגוֹר־נֶקֶרֶבֶךְ הראשונה (1988) – באמצעות משא ומתן מדיני. לכאורה, תיקון של שקר תעמולתי שנועד להצדיק יציאה למלחמה. אולם לנשיא אֶרְצֵיג'אן, רודן שירש את משרת הנשיא מאביו, היה עניין לנכס לעצמו את הצלחת המלחמה במסגרת התעמולה הפנימית – ולכן הגם שכנראה דיבר אמת בריאיון, הוא יזם את המלחמה ולא הגיב להתגרות נקודתית אֶרְצֵיג'אן כפי שנטען בתחילה, האמת הזו הותאמה לצרכיו.¹

אֶרְמֶנִיָה, שבניגוד לאֶרְצֵיג'אן היא מדינה דמוקרטית, עברה תהפוכות פוליטיות קשות עקב התבוסה – הגם שבסופן הצליחה הממשלה שביהנה במלחמה להשאר בשלטון. לפי כך, גם באֶרְמֶנִיָה היה עניין לממשלה להתאים את הסיפור של

המלחמה למאבקי הכוח העכשוויים, או למצוא תירוצים נוחים פוליטית לכשלונות. יתרה מכך, המלחמה עוררה עניין רב בעולם, וחוקרים רבים שעסקו במלחמה, כתבו עליה והרצו אודותיה, הוסיפו לעיתים פרטים כאלה ואחרים, לפעמים חשובים, שלא תמיד ברור מה מקורם או אמינותם. גם בתחום הזה יש בעלי עניין להשתמש במלחמה כדי לדחוף תובנות או רעיונות של אותם חוקרים או גורמים אחרים ולא דווקא האמת ההיסטורית היא נר לרגליהם, אלא ההזדמנות לשווק רעיון או אמצעי גם על חשבון הדיקו העובדתי. זו אינה תופעה נדירה באף מלחמה, אבל יש מלחמות שבהן, עקב הנטייה של המשתתפים להגזים בדיווחים שאינם אמת לצרכים שלהם, תופעה זו עוצמתית יותר. נראה שמלחמה זו היא אחת מהן.

קושי נוסף במעקב אחרי האירועים, אם כי קל יותר, הוא העובדה ששני הצדדים משתמשים בשמות שונים לאותם מקומות. לדוגמה האַרְמֶנִים מכנים את בירת אַרְצֵר סְטֶפֶנְקֶרְט; האַזֶּרִים קוראים לה חֶנְקֶנְדִּי. נדרשות שתי מערכות משלימות של מפות, יכולת לקרוא אַזֶּרִית (יחסית קל – הם כותבים בכתיב לטיני עם כמה שינויים), רוסית (אלף-בית קירילי) ואַרְמֶנִית (אלף-בית ייחודי שדורש מאמץ ניכר למי שלומד אותו תוך כדי תנועה). יתר על כן, רוב המפות הזמינות של האזור אינן באיכות גבוהה או זהות זו לזו. אפילו מיקום הגבול הלא רשמי, שכונה "קו המגע" ומבוסס על הסכם הפסקת האש ב-1994 עם עדכונים קלים מאז, מסומן אחרת במפות שונות.

הבעיה האחרונה היא בעיית השפה. את החומרים הרשמיים היה אפשר לתרגם מתוך האתרים הרשמיים, שבדרך כלל הכילו גם גרסאות באנגלית בלי צורך לקרוא אותם בשפת המקור. כך גם בנוגע למקורות משניים שהוקדשו למלחמה עצמה. חיפוש חופשי בתקשורת הגלויה או במדיות החברתיות, כדי לאתר דברים שנכתבו או נאמרו בתוך בליל של פרסומים אחרים, שאינם עוסקים בנושא, אינו אפשרי בלי ידיעת השפות עצמן, אלא אם מישהו טרח לציין את קיומן ולהפנות אליהן.

המחקר שלהלן מבוסס על הפרסומים של הדוברים הרשמיים של היריבים, בגיבוי מסוים של הפרסומים הלא רשמיים. פרטי המידע בכלל הפרסומים הללו הושו זה לזה, ומול פרסומים רשמיים מוקדמים ומאוחרים יותר כדי לנסות לפענח את המציאות. עם זאת, במהלך קריאת המחקר יש להתחשב במגבלות איכות המקורות